

Universiteit
Leiden
The Netherlands

Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Boersma, E.G.H.

Citation

Boersma, E. G. H. (2021, March 9). *Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800*. Retrieved from <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Version: Publisher's Version

License: [Licence agreement concerning inclusion of doctoral thesis in the Institutional Repository of the University of Leiden](#)

Downloaded from: <https://hdl.handle.net/1887/3151619>

Note: To cite this publication please use the final published version (if applicable).

Cover Page

Universiteit Leiden

The handle <https://hdl.handle.net/1887/3151619> holds various files of this Leiden University dissertation.

Author: Boersma, E.G.H.

Title: Noodhulp zonder natiestaat: Bovenlokaal geefgedrag in de Nederlandse Republiek, 1620 - circa 1800

Issue Date: 2021-03-09

Inleiding

Noodhulp voor de natiestaat

Gelijck alle gevoelijcke creatuyren van de selve soorte door een natuyrlijk ingeven hun voegen en te samen accorderen, om te wederstaen alles wat haer wesen ende existentie soude mogen destrueren, soo behooren in sonderheyt die gene, welke met verstant zijn begaeft en te samen vereenigt in het selve gemeyn gheloove en professie van de waere religie veel meer elckanderen bij te staen, in soodanige tijden van ghevaer als dese zijn, ende te contribuieren wat sij vermogen in een saecke haer soo nae betreffende.

Committee for Ireland, 1643¹

Met deze woorden zocht een commissie van het Engelse parlement in 1643 hulp voor in Ierland vervolgd protestanten. Van hulp aan geloofsgenoten wordt doorgaans verondersteld dat deze religieus gedreven is en inderdaad sprak het *Committee* de Nederlanders aan op de gedeelde confessionele identiteit. Maar op de eerste plaats werd een beroep gedaan op de medemenselijkheid en de natuurlijke neiging tot onderlinge hulp die volgens het *Committee* weliswaar versterkt werden door de menselijke ratio en de gedeelde confessionaliteit, maar daarvan niet afhankelijk waren. Daarmee gaat deze oproep in tegen de gangbare opvatting over vroegmoderne hulp aan geloofsgenoten.

Deze studie gaat over noodhulp in de vroegmoderne tijd, vooral de hulp die beoogde om slachtoffers in staat te stellen hun leven weer op te bouwen.² Het beoogt een antwoord te vinden op de vraag waarom en onder welke omstandigheden Nederlanders solidair waren met vreemden en hoe deze solidariteit in de gedecentraliseerde en religieus pluriforme Republiek der Verenigde Nederlanden tot stand kwam. De Republiek staat bekend om haar hulp aan vervolgd buitenlandse geloofsgenoten, maar onderzoekers denken dat er

¹ *Yrlands bloedende request [...] (Knuttel 4993)* (Dordrecht: Isaac Reyers 1643) 11.

² De grenzen tussen acute noodhulp en structurele noodhulp zijn niet altijd even scherp. De eerste is gericht op het redden van levens direct na een ramp, de tweede beoogt slachtoffers in staat te stellen hun leven weer op te bouwen. Dit onderzoek gaat over de tweede categorie.

nauwelijks hulp werd boden aan slachtoffers van (natuur)rampen in eigen land. Tot op zekere hoogte sluit dat aan bij andere inzichten. Differentiëren tussen verschillende maatschappelijke of religieuze groepen was immers de regel. Volgens de gangbare juridische, politieke en filosofische opvattingen van die tijd waren niet alle mensen gelijk. Niet alleen aan mannen en vrouwen, maar ook aan christenen, andersgelovigen (joden, moslims) en ‘heidenen’ werden verschillende eigenschappen en capaciteiten toegedicht.³ Ook binnen de christelijke samenlevingen waren er rangen en standen met verschillende rechten terwijl na de Reformatie ook nog op confessionele gronden onderscheid kon worden gemaakt. Al deze verschillen bemoeilijkten wellicht identificatie met mensen buiten de eigen omgeving en maatschappelijke of confessionele groep. Een andere verklaring zou kunnen zijn dat er te veel druk was op de armenzorg, want net als de armenzorg was ook noodhulp gebaseerd op liefdadigheid, vooral via collectes. Wie het archief in een willekeurige stad bekijkt, zal getroffen worden door de frequentie van allerlei collectes in deze tijd.⁴ Nederlanders moesten hun liefdadige gift dan ook verdelen over allerlei doelgroepen die concurreerden om de aandacht van de donateurs. Overheden probeerden het financiële beroep op hun burgers te reguleren en in eigen kring te houden. Dat verklaart dan echter weer niet waarom ze wel toestonden dat er geld naar buitenlandse mensen in nood vloeide. Deze inzichten zijn bovendien ook erg generiek, en er is niet eerder onderzoek gedaan om te toetsen wat ze nu werkelijk betekenden voor noodhulp. Tot nu toe zijn ‘confessionele’ hulp aan buitenlandse geloofsgenoten en ‘seculiere’ rampenhulp altijd apart bestudeerd. Waarom de Republiek wel de ene maar niet de andere soort slachtoffers steunde wordt daardoor veeleer verklaard op basis van aannames dan op basis van vergelijkend onderzoek. Deze studie brengt ze bijeen om de verschillen en overeenkomsten in solidariteit met beide groepen slachtoffers te onderzoeken en te verklaren. We zullen zien dat veel van de politieke en bestuurlijke problematiek rond noodhulp in de Republiek vergelijkbaar is met die in onze eigen tijd.

³ Het verschil beschaafd-onbeschaafd stamt uit de Griekse filosofie en werd gelijkgesteld met christenen en heidenen, aldus Francisco Bethencourt, ‘Humankind. From division to recomposition’, in: Fabian Kloze en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 29–50.

⁴ Voor een interessant overzicht van collectes in een achttiende-eeuws burgemeestersarchief: J. C. Breen, ‘Collecten te Amsterdam in de achttiende eeuw’, *Jaarboek Amstelodamum* 5 (1907) 131–152.

Zoals we in deze inleiding zullen zien is men tot dusver in de discussie over noodhulp in de Republiek uitgegaan van een aantal aannames. De eerste daarvan is dat hulp aan buitenlandse geloofsgenoten religieus gemotiveerd was, door de transnationale kerkelijke netwerken zelf werd georganiseerd, en na 1648 minder belangrijk werd. De tweede aanname is dat binnenlandse hulp in de Republiek niet van de grond kwam omdat de Republiek geen natiestaat was en zowel centrale instellingen als onderlinge solidariteitsgevoelens er zwak ontwikkeld waren. Dit alles zou, ten derde, pas zijn veranderd als gevolg van de modernisering en staatsvorming die in de late achttiende eeuw inzette en die leidde tot het ontstaan van de moderne seculiere, op humanitaire en vaderlandse gevoelens geschoeide noodhulp. Zoals de volgende drie historiografische paragrafen laten zien, liggen deze aannames ondertussen allemaal onder vuur.

Hulp aan buitenlandse slachtoffers van geloofsvervolging

Vroegmoderne hulp aan buitenlandse geloofsgenoten is door historici doorgaans geplaatst, en verklaard, vanuit de context van een gedeelde confessionele identiteit, en daar is ook veel voor te zeggen. Na de Reformatie waren overal in Europa christelijke minderheden ontstaan die steun zochten bij geloofsgenoten, veelal van over de grenzen. Vorsten wilden het *corpus christianum* in hun territoria zuiver houden wat leidde tot massale uitzetting of vlucht van andersgelovigen. Tussen 1600 en 1750 raakten honderdduizenden christenen op drift, die zich vaak groepsgewijs in ballingengemeenschappen elders probeerden te vestigen.⁵ Als gevolg daarvan ontstonden in de calvinistische diaspora op religieuze, familie- en handelscontacten gebaseerde netwerken die de basis vormden van een transnationale confessionele gemeenschap. De gedeelde ervaring van vervolging en ballingschap stimuleerde het groepsgevoel en de onderlinge loyaliteit en vergemakkelijkte de identificatie met het lijden van geloofsgenoten elders.⁶ Via in de diaspora ontstane netwerken konden internationale

⁵ Nicholas Terpstra, *Religious refugees in the early modern world. An alternative history of the Reformation* (New York 2015) 4, 105–132.

⁶ Ole Peter Grell, 'The creation of a transnational, Calvinist network and its significance for Calvinist identity and interaction in early modern Europe', *European Review of History* 16 (2009) 619–636; Ole Peter Grell, 'Merchants and ministers. The foundations of international Calvinism', in: Andrew Pettegree, Alastair Duke en Gillian Lewis eds., *Calvinism in Europe, 1540-1620* (Paperback; Cambridge 1996) 254–273; Alastair Duke, 'Perspectives on European Calvinism', in: Andrew Pettegree, Alastair Duke en Gillian Lewis eds., *Calvinism in Europe, 1540-1620* (Paperback; Cambridge U.K. 1996) 1–20, aldaar 5–6; Graeme Murdock, *Beyond Calvin. The*

publiciteitscampagnes worden gevoerd om geloofsgenoten in Europa te informeren over vervolgingen en op te roepen tot solidariteit. Deze internationale netwerken vormden de ruggengraat voor de organisatie en de distributie van diplomatieke en financiële hulp.⁷

Hoewel de meeste historische aandacht is uitgegaan naar het internationale calvinisme, was transnationale religieuze solidariteit niet voorbehouden aan calvinisten, ook andere denominaties hebben een verleden van vervolging en migratie, zoals katholieken, doopsgezinden en joden.⁸ Ook zij ontwikkelden een eigen grensoverschrijdende confessionele herinneringscultuur waarin vervolging, verbanning en slachtofferschap centraal stonden en die herkenning en inleving in het leed van verre geloofsgenoten mogelijk maakten.⁹ Ole Grell meent dat de transnationale confessionele identificatie onder calvinisten gedurende drie generaties in stand bleef. Na de Dertigjarige Oorlog nam het gevoel tot een transnationale calvinistische gemeenschap te behoren sterk af omdat aan vervolging en gedwongen emigratie een einde kwam en de herinneringen daaraan vervaagden.¹⁰ Deze bevindingen sluiten aan op het idee dat de Vrede van Westfalen (1648), in Nederland doorgaans de Vrede van Munster genoemd, het keerpunt was waarop een door religie gedomineerde politiek plaatsmaakte voor een seculiere, door ratio en staatsbelangen bepaalde politiek.¹¹ Het gangbare idee is dat dit leidde tot een vermindering van religieus geweld binnen en tussen staten.

intellectual, political and cultural world of Europe's Reformed churches, c. 1540-1620 (Paperback; Basingstoke 2004) 31–53. Menna Prestwich, 'Introduction. The changing face of calvinism', in: Idem ed., *International Calvinism 1541-1715* (Paperback; New York 1986) 1–14 en andere bijdragen in deze bundel.

⁷ Ole Peter Grell, *Brethren in Christ. A Calvinist network in Reformation Europe* (Cambridge 2011).

⁸ Geert H. Janssen, *Dutch Revolt and Catholic exile in Reformation Europe* (Cambridge 2014) 104–128, 181; Troy Osborne, 'The development of a transnational 'Mennonite' identity among Swiss Brethren and Dutch Doopsgezinden in the sixteenth and seventeenth centuries', *Mennonite Quarterly Review* 2 (2014) 195–218; Jonathan I. Israel, *Diasporas within a diaspora. Jews, crypto-Jews and the world maritime empires (1540-1740)* (Leiden 2002) 202–206; Jay Berkovitz, 'Jewish philanthropy in early modern and modern Europe. theory and practice in historical perspective', in: Yossi Prager ed., *Toward a renewed ethic of Jewish philanthropy* (New York 2010) 99–122, aldaar 103–106.

⁹ Over de rol van zogenaamde 'atrocity narratives' bij de vorming en instandhouding van deze 'cosmopolitan memories': Judith Pollmann, *Memory in Early Modern Europe, 1500-1800* (Oxford 2017) 174–184.

¹⁰ 'By the second half of the seventeenth century, however, the binding force of transnational confessional loyalty gradually eroded, even in the Calvinist context. In this sense Calvinist Europe too was a 'transient space' in European history.', Grell, 'Creation', 632–633; Grell, *Brethren*, 300.

¹¹ H. Schilling, 'Confessional Europe', in: Thomas Brady, Heiko A. Oberman en James Tracy D. eds., *Handbook of European history, 1400-1600: Late Middle Ages, Renaissance, and Reformation. Vol II: Visions, programs and outcomes* (Leiden 1995) 641–681, aldaar 669–670; David Onnekink, 'Introduction. The 'dark alliance' between religion and war', in: Idem ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 1–15, aldaar 2.

In het laatste kwart van de vorige eeuw begonnen historici echter vraagtekens te zetten bij deze visie. De kritiek richt zich zowel op Westfalen als de oorsprong van een op soevereiniteit gebaseerd statensysteem, als op de seculariseringsthese.¹² Dit was niet alleen omdat de Vrede van Westfalen andere religieuze gezindten en staten buitensloot, maar ook omdat historici zich sinds de jaren 1990 steeds meer realiseren dat religie een belangrijke politieke factor bleef.¹³ Europa bleef ook na 1648 ‘sharply divided by faith’.¹⁴ Massale verbanningen van religieus deviante groepen namen na 1648 zelfs toe.¹⁵ Religieuze retoriek bleef niet alleen belangrijk in het publieke debat over vervolgingen maar ook tot ver in de achttiende eeuw een belangrijke legitimatie in de oorlogsverklaringen van de Republiek.¹⁶ Gebeurtenissen als de herroeping van het Edict van Nantes (1685), de *Glorious Revolution* (1688-1689) en de daarop volgende campagne tegen de Ierse katholieken zijn niet te begrijpen zonder de religieuze polarisatie in heel Europa te erkennen.¹⁷ De continuering daarvan maakt het waarschijnlijk dat religieuze identificatie met geloofsgenoten elders ook na 1648 voortduurde. Ballingschapservaring werd verinnerlijkt en de herinneringen daaraan werden binnen families en geloofsgemeenschappen doorgegeven.¹⁸ Voorouders die om geloofsredenen hadden moeten vluchten en lijden werden een bron van trots en status voor

¹² Voor recente kritiek op de soevereiniteitsthese bijv. D.J.B. Trim, ‘Conclusion. Humanitarian intervention in historical perspective’, in: B. Simms en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention* (Cambridge 2011) 381–401, aldaar 381. Voor kritiek op de seculariseringsthese: David Onnekink, *Reinterpreting the Dutch Forty Years War, 1672-1713* (London 2016) 1–15; Peter H. Wilson, ‘Dynasty, constitution, and confession. The role of religion in the Thirty Years War’, *The International History Review* 30 (2008) 473–514, aldaar 474; J.C.D. Clark, ‘Secularization and modernization: the failure of a ‘grand narrative’’, *The Historical Journal* 55 (2012) 161–194.

¹³ Over dit debat: Philip Benedict, ‘Religion and politics in Europe, 1500-1700’, in: Kaspar von Greyerz en Kim Siebenhüner eds., *Religion und Gewalt. Konflikte, Rituale, Deutungen (1500-1800)* (Göttingen 2006) 155–173; Onnekink, ‘Dark alliance’.

¹⁴ Benjamin J. Kaplan, *Divided by faith. Religious conflict and the practice of toleration in early modern Europe* (Cambridge MA 2007) 336–343, 337(citaat). David Onnekink, ‘The last war of religion? The Dutch and the Nine Years War’, in: Idem ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 69–88; Donald Haks, ‘The States General on religion and war: manifestos, policy documents and prayer days in the Dutch Republic, 1672-1713’, in: David Onnekink ed., *War and religion after Westphalia, 1648-1713* (Farnham 2009) 155–175.

¹⁵ Terpstra, *Religious refugees*, 131–132.

¹⁶ David de Boer, *Religious persecution and transnational compassion in the Dutch vernacular press, 1655-1745* (Diss. Universiteit Leiden en Universität Konstanz 2019); Donald Haks, *Vaderland en vrede, 1672-1713. Publiciteit over de Nederlandse Republiek in oorlog* (Hilversum 2013).

¹⁷ Onnekink, ‘Dark alliance’, 8.

¹⁸ Johannes Müller, *Exile memories and the Dutch Revolt. The narrated diaspora, 1550-1750* (Leiden 2016) 7–9, 147–171, 204. Herinneringen aan verbanning werden bovendien geïncorporeerd in de lokale herinneringscultuur, *ibid.*, 116–122.

hun nageslacht. Het ballingschapsverleden werd daardoor een belangrijk element in de identiteit van hun nakomelingen en creëerde *imagined communities* van mensen die zich tot ver in de achttiende eeuw met een religieuze diaspora identificeerden.¹⁹ Dat maakt het begrijpelijk dat ook hun nakomelingen zich nog generaties lang het lot van recente religieuze ballingen aantrokken. Deel I van dit proefschrift zal aantonen dat 1648 niet het einde was van de internationale solidariteit met geloofsgenoten elders. Of 1648 wel een breuk betekende in de wijze waarop hulp aan geloofsgenoten werd gemotiveerd is het onderwerp van Deel I van deze studie.

Hulp aan binnenlandse slachtoffers van rampen

Doorgaans zien rampenhistorici de hulpactie van 1807 na de ontploffing van het kruitschip in Leiden als Nederlands eerste *moderne* hulpactie: centraal verordonneerd, nationaal georganiseerd, strak door de centrale overheid geregisseerd en met een nauwgezette openbare financiële verantwoording. Voor die tijd waren hulpacties ‘vooral een lokale en soms regionale aangelegenheid’ totdat met de Leidse ramp het ‘patroon van niet-inmenging dat de hulpverlening van overheidszijde ten tijde van de Republiek had gekenmerkt’ definitief werd doorbroken en ‘Neerlands eerste nationale collecte’ tot stand kwam.²⁰ Ook waterstaatshistorici menen dat de nationalisering van de hulpverlening bij overstromingen pas in de negentiende eeuw plaatsvond; daarvoor was de hulp nog strikt lokaal georganiseerd. Toch zien sommige historici de rivieroverstromingen van 1741 of 1784 als een trendbreuk in het regionale karakter van de hulpverlening omdat de inzameling en distributie van geld en goederen toen voor het eerst landelijk gecoördineerd werd.²¹ Dit gebeurde echter door een *burgerhulpcomité* en niet door de overheid. Vóór het ontstaan van de natiestaat in 1795 zouden de landelijke of gewestelijke overheden en de stadhouder geen enkele belangstelling

¹⁹ Müller, *Exile memories*; David van der Linden, *Experiencing exile. Huguenot refugees in the Dutch Republic, 1680-1700* (Farnham 2015).

²⁰ Hugo Landheer, ‘Nederlands eerste nationale collecte. De financiële hulpverlening aan de slachtoffers van de buskruitramp’, in: Arti Ponsen en Ed van der Vlist eds., *Het fataal evenement. De buskruitramp van 1807 in Leiden* (Leiden 2007) 239–265, aldaar 241.

²¹ Resp. Toon Bosch, ‘Natuur en cultuur. Modernisering van hulpverlening na catastrofale overstromingen in de Nederlandse Delta, 1740-1861’, *TvW* 21 (2012) 39–47; A.M.A.J. Driessen, ‘De hulpverlening door de Oeconomische Tak na de watersnood van 1784’, *TvW* 11 (1995) 67–82; J. van Zelle, ‘Nooyt gehoorde hooge waeteren’. Bestuurlijke, technische en sociale aspecten, in het bijzonder de hulpverlening, van de overstromingsramp in de Over-Betuwe in 1740-1741’, *TvW* 12 (2003) 11–20; Driessen, ‘Hulpverlening 1784’.

hebben gehad voor het lot van slachtoffers van binnenlandse rampen. Alleen plaatselijke of regionale overheden van de getroffen gebieden ontplooiden initiatieven tot directe noodhulp; structurele hulp aan particulieren bij de wederopbouw werd echter niet als een overheidstaak gezien. Bestuurders verleenden in 1781 en 1784 wel medewerking aan de verdeling van door particulieren ingezameld geld, maar stelden zelf geen fondsen ter beschikking. Pas in 1799 en 1809 nam de nationale overheid zelf het initiatief tot landelijke watersnoodcollectes. Deze verandering in de watersnoodhulp ligt 'precies in het verlengde van de ontwikkeling van het nationaal besef in de loop van de achttiende eeuw'.²² Bij het loskopen van gevangene zeelieden uit Barbarië werd een vergelijkbaar patroon geconstateerd. De Staten-Generaal waren nauwelijks tot nationale collectes te bewegen - en als ze die dan in het kader van internationale vredesverdragen toch wilden organiseren, kwamen die niet van de grond omdat de meeste gevangenen van Hollandse herkomst waren. Door de beperkingen van het decentrale bestuursstelsel en het gebrek aan bovengewestelijke solidariteit bleef de lossing van gevangene zeelieden nog tot in de achttiende eeuw in de eerste plaats een lokale verantwoordelijkheid.²³

De impliciete veronderstelling in deze historiografie is dat de beperkte politieke integratie en het particularisme dat daarvan het gevolg was, bovenregionale solidariteit en het landelijk organiseren van hulpacties belemmerden. In het versnipperde staatsbestel van de Republiek was er immers geen overheidsorgaan dat landelijke collectes bij decreet kon uitroepen of noodhulp kon verordonneren. Door institutioneel onvermogen, particularisme en het ontbreken van nationale gevoelens was de Republiek niet in staat tot bovenregionale hulpacties. Het gebrek aan solidariteit met onbekende landgenoten in de Republiek schrijven rampenonderzoekers dus toe aan het ontbreken van een centrale natiestaat. Rampenhistorici veronderstellen dat de opkomst van meer centraal geleide natiestaten in de achttiende eeuw een omslag veroorzaakte in de manier waarop cohesie in de samenleving gesmeed kon worden. De tweede veronderstelling is dat de centrale bestuursstructuren van de Bataafse

²² A.M.A.J. Driessen, *Watersnood tussen Maas en Waal. Overstromingsrampen in het rivierengebied tussen 1780 en 1810* (Zutphen 1994) 191, 282–283.

²³ Erica Heinsen-Roach, 'The Reluctant State. The Dutch Republic and the ransoming of captives, 1600–1727', *Dutch Crossing* 40 (2016) 168–186; Erica Heinsen-Roach, *Consuls, corsairs and captives. The creation of Dutch diplomacy in the early modern Mediterranean, 1596–1699* (Diss. University of Miami 2012); C.J. den Ridder, 'Gedenk de gevangenen alsof gij medegevangenen waart. De loskoop van Hollandse zeelieden uit Barbariëse gevangenschap, 1600-1746', *Tijdschrift voor Zeegechiedenis* 5 (1986) 3–22.

Republiek (1795) en het Koninkrijk Holland (1806) een modernisering van collectes en hulpacties mogelijk maakten. Dit proefschrift betoogt dat een centrale natiestaat geen noodzakelijke voorwaarde was voor bovenregionale rampenhulp.

Omslag in de achttiende eeuw?

Sinds de jaren 1980 verbinden historici van de moderne wereld de opkomst van nationale gevoelens doorgaans aan het ontstaan van moderne natiestaten aan het einde van de achttiende eeuw.²⁴ Daarvoor zouden lokale en regionale identiteiten domineren en was er slechts bij de elite en de bestuurders sprake van proto-nationale sentimenten.²⁵ Dat gold ook voor Nederland, dat in dit opzicht moderniseerde tussen 1780 en 1850.²⁶

Er was inderdaad veel dat de Nederlanders tijdens de Republiek verdeelde. Allereerst was dat de formele staatsstructuur. Bij de Unie van Utrecht (1579) was bepaald dat alleen gezamenlijk opgetrokken zou worden in de landsdefensie en de buitenlandse politiek en was de gewestelijke soevereiniteit bevestigd. Daarmee was de Republiek in feite een op overleg en consensus gebaseerd samenwerkingsverband tussen gewesten, die elk weer een consensusgerichte samenwerking waren van de (belangrijkste) steden en de adel.²⁷ In de praktijk hadden de steden (en de stedelijke politiek) grote invloed op de politiek, vooral bij een afwezige of zwakke stadhouder. Toch waren andere partijen, zoals plattelandsbestuurders, de adel en de Generaliteitslanden, niet zonder invloed.²⁸ De decentrale bestuursstructuur werkte echter een lokale oriëntatie en particularisme in de hand

²⁴ Bijv. Ernest Gellner, *Nations and nationalism. New Perspectives on the past* (Oxford 1983); Benedict Anderson, *Imagined communities. Reflections on the origin and spread of nationalism* (Herziene druk, oorspr. 1983; Londen 2006); Eric Hobsbawm en Terence Ranger eds., *The invention of tradition* (oorspr. 1983; Cambridge 2013).

²⁵ Zoals E.H. Kossmann, 'The Dutch case: a national or a regional culture?', *Transactions of the Royal Historical Society* 29 (1979) 155–168; S. Groenveld, 'Natie en nationaal gevoel in de zestiende-eeuwse Nederlanden', *Scrinium et scriptura* 20 (1980) 372–387; S. Groenveld, "'Natie' en 'patria' bij zestiende-eeuwse Nederlanders', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 55–81; Alastair Duke, 'The elusive Netherlands. The question of national identity in the early modern Low Countries on the eve of the Revolt', *BMGN* 119 (2004) 10–38.

²⁶ N.C.F. van Sas, *De metamorfose van Nederland. Van oude orde naar moderniteit, 1750-1900* (Amsterdam 2004); Joost Kloek en Wijnand Mijnhardt, *1800. Blauwdrukken voor een samenleving* (Den Haag 2001).

²⁷ Voor een recente beschrijving van de complexe structuur en politieke werking van de Republiek: David Onnekink, 'The body politic', in: Helmer J. Helmers en Geert H. Janssen eds., *The Cambridge companion to the Dutch Golden Age* (Cambridge 2018) 107–123.

²⁸ Arjan Nobel, *Besturen op het Hollandse platteland. Cromstrijen 1550-1780* (Zutphen 2012).

die volgens de moderniseringsgedachte pas overwonnen werd bij de vestiging van de natiestaat.

Naast de formele structuur bemoeilijkte ook de religieuze pluriformiteit van de Republiek de nationale cohesie. Vrijheid van geweten was een principiële keuze die werd gegarandeerd door de Unie van Utrecht maar er was geen vrijheid van eredienst en niet-gereformeerden werden veelal uitgesloten van publieke ambten. De gereformeerde kerk was weliswaar geen staatskerk met een verplicht lidmaatschap, maar ze was wel de publieke, bevoorrechte kerk en de enige die formeel in het openbare leven mocht functioneren. De katholieke kerk bleef verboden en afwijkende protestantse denominaties werden gemarginaliseerd. Religieus andersdenkenden werden getolereerd, niet op principiële gronden maar vanuit bestuurlijk realisme en het streven naar sociale rust. Men dulde de aanwezigheid van andere religies maar gaf ze niet dezelfde rechten.²⁹ Het formele monopolie van de gereformeerde kerk en de pragmatische tolerantie van de bestuurders resulteerden in een permanent spanningsveld waarin gereformeerde predikanten steeds opnieuw de grenzen van de tolerantie ter discussie stelden. Desondanks bestond er een breed gedragen maatschappelijk ideaal van co-existentie waarbij in de publieke ruimte de nadruk lag op gedogen en eendracht en waarin religieuze en burgerlijke identiteiten naast elkaar konden bestaan.³⁰ Door de religieuze pluriformiteit was er echter geen gedeelde religieuze identiteit om een nationale cohesie te smeden, zoals in monoconfessionele staten wel het geval was. De decentrale structuur en de confessionele en maatschappelijke verschillen werkten een wij-zij-denken in de hand.

De Republiek lijkt dus inderdaad een onwaarschijnlijke plek om solidariteit met onbekende landgenoten te ontwikkelen. Toch denken vroegmoderne historici daar inmiddels positiever over. De realisatie dat politiek een discursief proces is, heeft geleid tot een herwaardering van de politieke structuur van de Republiek. De decentrale staatsstructuur en de nadruk op lokale zelfstandigheid vereisten dat besluiten eerst op alle politieke niveaus werden besproken waardoor ze breed gedragen werden. Bovendien hadden burgers door de

²⁹ Benjamin J. Kaplan, 'Dutch' religious tolerance: celebration and revision', in: R. Po-Chia Hsia en H.F.K. van Nierop eds., *Calvinism and religious toleration in the Dutch Golden Age* (Cambridge 2002) 8–26, aldaar 25.

³⁰ Willem Frijhoff, 'Dimensions de la coexistence confessionnelle', in: Christiane Berkvens-Stevelinck, Jonathan I. Israel en G.H.M. Posthumus Meyjes eds., *The emergence of tolerance in the Dutch Republic* (Leiden 1997) 614–634; Judith Pollmann, 'Public enemies, private friends: Arnoldus Buchelius's experience of religious diversity in the Early Dutch Republic', in: Arthur K. Wheelock en Adele Seeff eds., *The public and private in Dutch culture of the Golden Age* (Newark, Londen 2000) 181–190; Kaplan, *Divided*, 239–243.

nabijheid van lokale bestuurders doorgaans vertrouwen in de overheid. Het staatsbestel voor 1795 was daardoor in de praktijk niet zo onwerkbaar als lang op grond van de formele structuur werd gedacht.³¹ Ook kunnen we ons afvragen of de omslag in 1795 wel zo drastisch was als verondersteld. Hoewel het nieuwe staatsbestel het bij decreet uitroepen van collectes mogelijk maakte, betekende dat nog niet dat de inzameling en de hulpverlening ineens anders aangepakt konden worden. Zo ontbrak tot 1809 een institutionele structuur voor de landelijke coördinatie van de hulp bij overstromingen.³² Bovendien was het centrale ambtenarenapparaat van het Koninkrijk Holland in 1807 niet veel groter dan dat van de Staten-Generaal der Republiek waardoor het weinig waarschijnlijk lijkt dat er sprake was (of kon zijn) van een drastische breuk in de hulpverlening.³³

Willem Frijhoff wees in 1992 op het bestaan van meervoudige identiteiten binnen een samenleving. Dat mensen gehecht bleven aan hun lokale identiteit hoefde identificatie met het vaderland niet in de weg te staan. Hij trok daarmee de tweedeling tussen een nationale identificatie in de moderne tijd en een lokale identificatie in de vroegmoderne tijd in twijfel. Dit wordt onderschreven door recent onderzoek naar stedelijke identiteitsvorming. Steden in de Republiek benadrukten in de zeventiende eeuw niet alleen hun stedelijke trots maar wisten tegelijkertijd ook een gezamenlijke bovenregionale identiteit te smeden.³⁴ Carolina Lenarduzzi spreekt in dit verband van gestapelde identiteiten die katholieken in staat stelden hun religieuze identiteit te combineren met lokale en nationale loyaliteiten.³⁵ Lokale identiteiten konden dus niet alleen gebruikt worden om een wij-zij-onderscheid te maken tussen de stedelijke gemeenschap en de buitenwereld, maar konden ook bijdragen aan bovenlokale

³¹ J.L. Price, *Holland and the Dutch Republic in the seventeenth century. The politics of particularism* (Oxford 1994); Johan Aalbers, *De Republiek en de vrede van Europa* (Groningen 1980) 65; Olaf van Nimwegen, *De Republiek der Verenigde Nederlanden als grote mogendheid. Buitenlandse politiek en oorlogvoering in de eerste helft van de achttiende eeuw en in het bijzonder tijdens de Oostenrijkse Successieoorlog (1740-1748)* (Amsterdam 2002) 12; Onnekink, 'Body politic'; Maarten Prak, *Nederlands Gouden Eeuw. Vrijheid en geldingsdrang* (Amsterdam 2020) 10, 12.

³² Gerrit R. Boomsma en Petra van Dam, 'Voor de ongelukkigen van de watersnood'. Historisch onderzoek naar de geefcultuur bij watersnoden in de negentiende eeuw', *TvW* 24 (2015) 24–37.

³³ S. Groenveld, F.P. Wagenaar en Frits van der Meer, 'Pre-Napoleonic centralization in a decentralized polity: the case of the Dutch Republic', *International Review of the Administrative Sciences* 76 (2010) 47–64.

³⁴ Judith Pollmann en Andrew Spicer, 'Introduction', in: Judith Pollmann en Andrew Spicer eds., *Public opinion and changing identities in the early modern Netherlands. Essays in honour of Alastair Duke* (Leiden 2007) 1–9, aldaar 8; Marianne Eekhout, *Memorabilia van de Tachtigjarige Oorlog. De rol van voorwerpen in de oorlogsherinnering, 1566-1750* (Hilversum 2020) 46–48; Pollmann, *Memory in Early Modern Europe*, 117.

³⁵ Carolina Lenarduzzi, *Katholiek in de Republiek. De belevingswereld van een religieuze minderheid 1570-1750* (Nijmegen 2019) 338–339.

identiteitsvorming en zelfs een afwijkende religieuze identiteit hoefde identificatie met het vaderland niet in de weg te staan.

Dat we echter niet alle vaderlandretoriek als uitingen van nationale eenheid mogen interpreteren, blijkt uit het onderzoek naar het gebruik ervan tijdens binnenlandse crises. Vaderlandretoriek werd dan juist ingezet om het verzet tegen de overheid te rechtvaardigen.³⁶ Dit ondergraaft de hierboven al genoemde aanname uit de oudere nationalismestudies dat nationale gevoelens vooral top-down en op instigatie van de overheid ontstonden. In tijden van oorlog had vaderlandretoriek daarentegen een samenbindend effect.³⁷ Vaderlandretoriek kon dus op verschillende wijze - afhankelijk van de politieke context (van buitenlandse c.q. binnenlandse crises) - worden gebruikt.³⁸ Het probleem met vertogen, pamfletten en andere publicaties is dat we moeilijk kunnen vaststellen hoe representatief deze waren, en hoe leidend voor het gedrag. Uitingen van gewone mensen zijn helaas schaars. Een uitzondering daarop zijn de rijmen van het loterijpubliek. Deze laten zien dat het brede publiek tegen het einde van de zeventiende eeuw de identificatie met en de loyaliteit aan het vaderland had overgenomen - in elk geval in periodes waarin het voortbestaan van de Republiek op het spel stond.³⁹ Vaderlandse gevoelens bestonden dus al voor de opkomst van de natiestaat en konden dus wel degelijk ingezet worden om noodhulp te bepleiten. De vraag of mensen daar ook daadwerkelijk naar handelden is een tweede en zal in deze studie worden onderzocht.

Een tweede belangrijke verandering die vaak in de achttiende eeuw wordt gesitueerd is de opkomst van humanitaire gevoelens. Lynn Hunt stelde in haar baanbrekende boek *Inventing human rights* (2007) dat humanitaire gevoelens in de Renaissance ontstonden onder invloed van nieuwe narratieve vormen, die de gedeelde menselijke natuur en ratio van alle mensen benadrukten. Via de, in het midden van de achttiende eeuw opgekomen, epistolaire romans konden lezers zich in de emoties van de hoofdpersonen uit andere sociale milieus inleven. De

³⁶ Ingmar Henrik Vroomen, *Taal van de Republiek. Het gebruik van vaderlandretoriek in Nederlandse pamfletten, 1618-1672* (Diss. Erasmus Universiteit Rotterdam 2012) passim; Guido de Bruin, 'Het begrip 'vaderland' in de pamfletliteratuur ten tijde van de Republiek, 1600-1750', in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland: een geschiedenis van de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999) 143-161, aldaar 153-154.

³⁷ Haks, *Vaderland en vrede*, 256-261.

³⁸ Over de schuivende betekenis van het begrip 'vaderland', zie ook de bijdragen in: N.C.F. van Sas ed., *Vaderland. Een geschiedenis vanaf de vijftiende eeuw tot 1940* (Amsterdam 1999).

³⁹ Haks, *Vaderland en vrede*, 256-261.

lezers herkenden deze gevoelens en werden zich bewust van de menselijkheid en de fundamentele gelijkheid van alle mensen. Als gevolg daarvan ontstond er een 'imagined empathy' die breder was dan de eigen klasse, sekse, ras of de nationale grenzen.⁴⁰ Deze mentaliteitsverandering maakte een seculiere, op medemenselijkheid gebaseerde empathie en solidariteit met verre onbekenden mogelijk; voor die tijd was empathie voorbehouden aan de eigen maatschappelijke, sociale of religieuze groep.⁴¹ Vroegmoderne solidariteit met onbekende geloofsgenoten moeten we, Hunt volgend, dus zien als een vorm van 'ouderwetse' empathie binnen de eigen sociale groep, waarbij de gedeelde confessie de fysieke en sociale afstanden overbrugde. Vanzelfsprekend erkent zij dat empathie een menselijke eigenschap is die ook al voor de 'humanitarian big bang' bestond, maar 'eighteenth-century people had to learn to empathize across more broadly defined boundaries'.⁴² Empathie is dus onderhevig aan culturele veranderingen.⁴³ Deze bredere achttiende-eeuwse empathie, met ideeën over mensenrechten in het verlengde daarvan, werd de rechtvaardiging van en de motiverende kracht achter internationale humanitaire hulp.⁴⁴

De these dat het humanitaire discours in de Verlichting begon, wordt breed geaccepteerd maar ook daarvoor was Europa's morele wereld allesbehalve leeg.⁴⁵ De Reformatie had de christelijke eenheid verbroken waardoor religie niet langer adequaat was als samenbindende factor in de samenleving. Daardoor ontstond al in de vijftiende en zestiende eeuw een humanitair getint moreel discours over de menselijke natuur. Humanisten als Erasmus erkenden de menselijkheid van elk individu op basis van zijn natuur en niet op basis van zijn relatie tot God: menselijkheid kreeg dus een antropocentrische in plaats van een christelijke

⁴⁰ Lynn Hunt, *Inventing human rights. A history* (New York 2007) 32, 38–69; Lynn Hunt, 'The long and the short of the history of human rights', *Past & Present* 233 (2016) 323–331.

⁴¹ Hunt, *Inventing human rights*.

⁴² Het begrip 'humanitarian big bang', dat het plotselinge ontstaan van humanitaire gevoelens benadrukt, is gemunt als hoofdstuktitel in Michael N. Barnett, *Empire of humanity. A history of humanitarianism* (Ithaca NY 2011) 49. Hunt, *Inventing human rights*, 38.

⁴³ 'Empathy, like suffering, is a historical constant, but, unlike suffering, it can take different cultural forms over time', Hunt, 'Long and short', 329.

⁴⁴ Barnett, *Empire of humanity*, 49–50.

⁴⁵ Thomas Weller, 'Humanitarianism before humanitarianism? Spanish discourses on slavery from the sixteenth to the nineteenth century', in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 151–168, aldaar 152. Zie ook de inleiding in De Boer, *Religious persecution*.

invulling.⁴⁶ De confrontatie met de slavernij van ‘indianen’ in de Spaanse koloniën leidde bij vroegmoderne denkers en missionarissen tot een veroordeling van (indiaanse) slavernij op menselijke gronden. Dat betekent niet dat deze denkers tegen slavernij als zodanig waren, want met de slaafmaking van Afrikanen hadden ze geen moeite. Wat ter discussie kwam te staan was de gedachte dat sommige groepen mensen ‘slaves by nature’ waren. Slavernij op de juiste gronden, zoals krijgsgevangenschap, was nog altijd acceptabel.⁴⁷ Dit vroegmoderne discours was dus wezenlijk anders dan het moderne mensenrechtendiscours, waarin vrijheid van slavernij een individueel mensenrecht is dat geen ruimte laat voor uitzonderingen en juiste gronden. Wel geeft het aan dat er in de vroegmoderne tijd oog kwam voor medemenselijkheid los van religieuze gronden.

Dat nieuwe mensbeeld leidde volgens historicus David Trim ook daadwerkelijk tot humanitair gemotiveerde acties ten behoeve van geloofsgenoten. Als voorbeeld geeft hij de, met militaire dreiging gepaard gaande, diplomatie van Oliver Cromwell in 1655 ten behoeve van vervolgte protestantse waldenzen in Savoye. Deze actie was niet in het politieke belang van de Engelse staat, die een verdrag nastreefde met Frankrijk waarvan Savoye een satelliet was, en was ook niet religieus geïnspireerd. Integendeel, Cromwell was ‘acting on behalf of people because their suffering was wrong, rather than simply because they were fellow believers’.⁴⁸ Er was dus al sprake van humanitaire gevoelens (“humanitarian sensibility”).⁴⁹

Deze onderzoekers suggereren dat solidariteit met geloofsgenoten vanaf het midden van de zeventiende eeuw niet alleen religieus gemotiveerd was.⁵⁰ Zij weerleggen dus het idee dat er een scherpe dichotomie is tussen een religieuze en sociaal beperkte vroegmoderne

⁴⁶ Mihai-D. Grigore, ‘Humanism and its humanitas. The transition from the *humanitas christiana* to *humanitas politica* in the polical writings of Erasmus’, in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 73–90.

⁴⁷ Mariano Delgado, ‘All people have reason and free will’. The controversy over the nature of the Indians in the sixteenth century’, in: Fabian Klose en Mirjam Thulin eds., *Humanity. A history of European concepts in practice from the sixteenth century to the present* (Göttingen 2016) 91–105; Weller, ‘Humanitarianism before humanitarianism?’..

⁴⁸ D.J.B. Trim, ‘If a prince use tyrannie towards his people’. Interventions on behalf of foreign populations in early modern Europe’, in: B. Simms en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention* (Cambridge 2011) 29–66, aldaar 65.

⁴⁹ Trim, ‘Historical perspective’, 386. Zie ook de andere bijdragen in deel I van B. Simms en D.J.B. Trim eds., *Humanitarian Intervention. A history* (Cambridge 2011).

⁵⁰ D.J.B. Trim, ‘Intervention in European history c. 1520-1850’, in: Stefano Recchia en Jennifer M. Welsh eds., *Just and unjust military intervention. European thinkers from Vitoria to Mill* (Cambridge 2013) 21–47, aldaar 36–38.

empathie enerzijds en een humanitaire, seculiere en brede moderne empathie anderzijds. Onder de elite van denkers en politieke leiders bleek ook voor de achttiende eeuw al een psychologische identificatie met vreemdelingen te bestaan die kon worden omgezet in concrete acties. Of gewone mensen ook gevoelig waren voor een humanitair discours en daarnaar handelden is echter nog een open vraag. Om dat te onderzoeken moeten we op een ander, meer praktisch, niveau kijken naar de geefcultuur van de Republiek.

Organiseren van de liefdadige gift

Iedere collecte had toestemming van de overheid nodig, die daarbij onderscheid maakte tussen reguliere en buitengewone collectes. Reguliere collectes werden standaard een of twee keer in de week in de kerk of huis-aan-huis gehouden voor de lokale armen. Alle andere collectes waren 'buitengewoon'. Ze werden georganiseerd voor de lokale armen als de armenkas aangevuld moest worden en bij speciale gelegenheden, maar ook voor allerlei andere doelgroepen van binnen en buiten de stad, zoals slachtoffers van rampen. Het belangrijkste verschil was dat reguliere collectes een langlopende toestemming hadden en dat voor elke buitengewone collecte apart toestemming gevraagd moest worden aan het stadsbestuur. Buitengewone collectes, zoals voor buitenlandse geloofsgenoten en rampenslachtoffers, waren dus altijd onderwerp van politieke besluitvorming.

Armencollectes vormden de basis onder de lokale (stedelijke) solidariteit en het is dan ook geen wonder dat stadsbesturen de liefdadige gift aan de plaatselijke armeninstellingen probeerden te beschermen en te optimaliseren. Stedelijke overheden reguleerden daarom de frequentie van bijzondere collectes en doorgaans ook de wijze waarop gecollecteerd mocht worden, de zogenaamde 'voet ende forme'. Via de vorm - collecteren huis-aan-huis in plaats van in de kerk, met open schalen in plaats van gesloten collectezakken of door belangrijke personen - kon sociale druk op de gevers worden uitgeoefend en de hoogte van de opbrengst worden beïnvloed. Soms stelden stadsbesturen paal en perk aan de opbrengst door aan de toestemming een maximaal bedrag te verbinden of stimuleerden zij juist het geefgedrag door het publieke vertrouwen in de collectes te verhogen.⁵¹ Bij bijzondere collectes legde de

⁵¹ Amsterdam stelde regelmatig een limiet op de opbrengsten, Breen, 'Collecten Amsterdam', 134. We zullen zien ook andere steden maxima vaststelden. Over vertrouwen: Daniëlle Teeuwen, *Financing poor relief through charitable collections in Dutch towns, c. 1600-1800* (Amsterdam 2015) 96–97, 151–154.

overheid in een officiële uitschrijving het doel en de redenen van de collecte vast en de voorwaarden waaronder die mocht plaatsvinden. De uitschrijving vormde vervolgens de basis voor de publieke bekendmaking van de collecte, doorgaans via aflezing of aanplakken van de uitschrijving op een publieke plaats en meestal ook via de predikanten vanaf de kansel.

Soms werden collectes gehouden op een bid-, dank- of vastendag waardoor ze nog meer onder de publieke aandacht werden gebracht.⁵² Ook het uitschrijven van biddagen was in de Republiek voorbehouden aan de wereldlijke autoriteiten, die daarvoor een biddagsbrief opstelden waarin de aanleiding voor de biddag en de collecte werden uitgelegd. Op elk bestuurlijk niveau kon een biddag worden uitgeschreven. Deze uitschrijvingen verliepen, in lijn met de decentrale structuur van de Republiek, getrapt: van de Unie via de gewesten naar de lokale bestuurders die vervolgens de kerken informeerden. Elk bestuurlijk niveau vaardigde daarbij een eigen uitschrijving uit, al dan niet met aanpassingen.⁵³ Op de aangewezen dag moesten de predikanten die brief vanaf de kansel voorlezen en een bijpassende collectepreek houden.⁵⁴ De gelovigen werden op de biddag geacht meerdere diensten bij te wonen, niet te werken en zich van frivole activiteiten, zoals dansen, kermisbezoek en drinken, te onthouden. Dit stimuleerde het kerkbezoek en biddagen werden doorgaans dan ook goed bezocht. Niet alleen waren biddagen en biddagsbrieven uitermate geschikt om belangrijke gebeurtenissen bekend te maken onder het grote publiek, ze waren ook een instrument om de publieke opinie te beïnvloeden.⁵⁵ Predikant Jacobus Stermont was in 1650 vast niet de enige die meende dat ‘een predikatie van den predik-stoel, meer quaets kan doen dan hondert blauwe boeckjes’ (pamfletten).⁵⁶

⁵² Biddagen konden, afhankelijk van het doel, de vorm hebben van een boetedoening of een dankzegging en gingen vaak gepaard met vasten. Over het fenomeen biddagen, N.C. Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven*, 2 dln. (Leiden 1848).

⁵³ N.C. Kist, *Neêrlands bededagen en biddagsbrieven*, dl. 1 *Oorsprong, lotgevallen en toestand der christelijke biddagsviering, bijzonder in Nederland* (Leiden 1848) 198–199.

⁵⁴ Vanaf 22 maart 1653 waren predikanten hiertoe zelfs verplicht, *Kerkelyk plakaat-boek 5 dln. [verder: KPB]* (Den Haag 1722) III, 26.

⁵⁵ Willem Frijhoff en Marijke Spies, *1650. Bevochten eendracht* (Den Haag 1999) 360–361; Haks, *Vaderland en vrede*, 113–114; J. van Eijnatten, *Liberty and concord in the United Provinces. Religious toleration and the public in the eighteenth-century Netherlands* (Leiden en Boston MA 2003) 141–145. Over het belang van preken in de verspreiding van ideeën: Robert Scribner, ‘Oral culture and the diffusion of Reformation ideas’, *History of European Ideas* 5 (1984) 237–256. Over speciale ‘charity sermons’ voor de armenzorg in Engeland: Donna T. Andrew, ‘On reading charity sermons: eighteenth-century Anglican solicitation and exhortation’, *Journal of Ecclesiastical History* 4 (1992) 581–591.

⁵⁶ Deze uitspraak, die Stermont deed te midden van het orangistisch-staatsgezinde debat in de jaren 1650, geciteerd bij De Boer, *Religious persecution*, 126, n459.

De armenzorg in de Republiek was een gemengd en lokaal georganiseerd systeem waarin religieuze en stedelijke instellingen voor de armen probeerden te zorgen. Dit decentrale karakter bleef tot in de negentiende eeuw in stand.⁵⁷ In het onderzoek naar de armenzorg ging de aandacht in eerste instantie uit naar de organisatie en de instituties. Pas in de jaren 1970 ontstond er belangstelling voor de economische aspecten van de armenzorg en recentelijk ook voor de financiering.⁵⁸ Voor een aantal steden in de Republiek is die inmiddels gedetailleerd in kaart gebracht.⁵⁹ Daaruit blijkt dat de opbrengsten van reguliere collectes in de zeventiende eeuw niet alleen verreweg de belangrijkste, maar ook een tamelijk stabiele inkomstenbron van de armenzorg vormden. In de achttiende eeuw nam het aandeel van de collectes af en werden inkomsten uit beleggingen en subsidies voor de armenzorg relatief belangrijker.⁶⁰ Hoewel de gangbare opvatting was dat de gift aan de stadsarmen vrijwillig moest zijn, is de stabiliteit van de collecte-opbrengsten een indicatie dat dit in de praktijk niet helemaal het geval was, aldus Jo Spaans die suggereert dat er een 'morele druk' bestond om te geven naar vermogen. Wie niet thuis was, werd opnieuw bezocht en niet meedoen was eigenlijk geen optie.⁶¹ Het ontduiken van collectes was dus nauwelijks mogelijk, behalve via de spreekwoordelijke knoop in de collectezak. Gevers ontwikkelden daarom waarschijnlijk de

⁵⁷ Joke Spaans, 'Kerkelijke en publieke armenzorg voor en na de scheiding tussen kerk en staat', in: J. de Bruijn e.a. eds., *Geen heersende kerk, geen heersende staat. De verhouding tussen kerken en staat 1796 - 1996* (Zoetermeer 1998) 127–144; Maarten Prak, 'Goede burens en verre vrienden. De ontwikkeling van onderstand bij armoede in Den Bosch sedert de Middeleeuwen', in: Henk Flap en Marco H. D. van Leeuwen eds., *Op lange termijn. Verklaringen van trends in de geschiedenis van samenlevingen* (Hilversum 1994) 147–169, aldaar 164.

⁵⁸ Marco H.D. van Leeuwen en Anthon Schuurman, 'Groepsdwang of liefdegift. Armenzorg en liefdadigheid in de vroegmoderne tijd', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 369–374, aldaar 369–371.

⁵⁹ Joke Spaans, 'De gift aan de armen in Friese steden in de zestiende, zeventiende en achttiende eeuw. Toegelicht aan het voorbeeld van Sneek', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 375–393; A. Buursma, 'Dese bekommerlijke tijden' armenzorg, armen en armoede in de stad Groningen 1594-1795 (Assen 2009). Voor Delft, Utrecht, Zwolle en 's Hertogenbosch: Teeuwen, *Financing poor relief*; Daniëlle Teeuwen, 'Collections for the poor. Monetary charitable donations in Dutch towns, c. 1600–1800', *Continuity and Change* 27 (2012) 271–299.

⁶⁰ Spaans, 'De gift', 388; Teeuwen, *Financing poor relief*, 12. Over de stabiliteit: Elise van Nederveen Meerkerk en Daniëlle Teeuwen, 'The stability of voluntarism: financing social care in early modern Dutch towns compared with the English Poor Law, c. 1600-1800', *European Review of Economic History* 18 (2014) 82–105, aldaar 88–93; Marco H.D. van Leeuwen, 'Amsterdam en de armenzorg tijdens de Republiek', *NEHA-jaarboek* 95 (1996) 132–161, aldaar 134–137; Marco H.D. van Leeuwen, 'Overrun by hungry hordes? Migrants' entitlements to poor relief in the Netherlands, 16th-20th centuries', in: S. Hindle en A. Winter eds., *Migration, settlement and belonging in Europe, 1500-2000: Comparative Perspective* (Oxford 2013) 173–203; Prak, 'Goede burens', 153–156.

⁶¹ Spaans, 'De gift', 381–383.

gewoonte om elke week een vast bedrag aan de stadsarmen te geven. Welke bedragen zij daarnaast nog aan bijzondere collectes gaven, weten we niet.

Geefmotieven

Historici schrijven de veranderingen die rond 1600 in de organisatie van de armenzorg optraden doorgaans toe aan de opkomst van nieuwe opvattingen over armen en armenzorg. Het voert te ver om diep in te gaan op de redenen achter de reorganisatie van de armenzorg.⁶² Belangrijker voor dit onderzoek is de vraag of er een andere kijk op armoede ontstond – als bedreiging in plaats van als noodlot of christelijke deugd – en vooral of daardoor de liefdadige gift anders gemotiveerd werd. Sinds de laatste eeuwwisseling hebben de meeste historici de tweedeling losgelaten tussen een middeleeuwse liefdadigheid gebaseerd op religieuze motieven en een post-reformatorische op rationele en seculiere gronden.⁶³ Ook in de Republiek betekende de Reformatie geen breuk in het *denken* over armen, armenzorg en liefdadigheid. Ook al stond na de Reformatie niet langer het zielenheil van de gever maar de bestrijding van armoede centraal, liefdadigheid was ook in de protestantse visie nog altijd een belangrijke christelijke deugd.⁶⁴ Wel werd het onderscheid tussen ‘ware’ en ‘valse’ armen in de loop van de zestiende eeuw scherper. Ware armen waren onschuldig aan hun situatie en werden gezien als leden van de stedelijke gemeenschap die hulp verdienden. Valse armen, zoals zwervers en bedelaars, ondermijnden het idee dat werken een christelijke plicht is en werden als profiteurs gezien. Men ging de steun aan de arme dan ook zien als een middel om armoede en bedelarij te bestrijden en daarmee als een bijdrage aan het collectieve welzijn van de samenleving. De gift aan de arme was zowel een christelijke als een burgerlijke plicht.⁶⁵

⁶² Historici zijn het oneens of de veranderingen economische of religieuze oorzaken hadden, Thomas Max Safley, ‘Introduction’, in: Idem ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 1–14. Over continuïteit of breuk in de armenzorg en liefdadigheid: Anita Boele, *Leden van één lichaam. Denkbeelden over armen, armenzorg en liefdadigheid in de Noordelijke Nederlanden 1300-1650* (Hilversum 2013) 18–21. Kritiek op de secularisatie-gedachte in: Ole Peter Grell, ‘The protestant imperative of Christian care and neighbourly love’, in: Ole Peter Grell en Andrew Cunningham eds., *Health care and poor relief in Protestant Europe, 1500-1700* (Londen 1997) 42–63, aldaar 42–63.

⁶³ Thomas Max Safley, ‘Conclusion’, in: Idem ed., *The reformation of charity. The secular and the religious in early modern poor relief* (Boston 2003) 193–199.

⁶⁴ Boele, *Leden van één lichaam*, passim; Teeuwen, *Financing poor relief*, 103–106.

⁶⁵ Boele, *Leden van één lichaam*, 254–277, 324–327.

Bovenlokaal geefgedrag is voor de Republiek slechts sporadisch onderzocht en al helemaal niet op de lange termijn of in vergelijkend perspectief. Wat we weten komt vooral uit studies naar de stedelijke armenzorg en in mindere mate uit rampenstudies. Daarnaast vinden we informatie over bijzondere collectes voor buitenlandse geloofsgenoten en rampenslachtoffers in monografieën over religieuze groepen en stadshistories. Deze studies maken vergelijken moeilijk, maar leveren wel nuttige informatie over bovenlokaal geefgedrag.⁶⁶

In het armenzorgonderzoek komen historici regelmatig informatie tegen over collectes voor bovenlokale doelen en op basis van lokale stad-uitschrijvingen menen zij dat het religieuze argument ('religieuze plicht' en 'christelijke compassie') ook bij deze collectes het belangrijkste motief was. Seculiere argumenten, zoals humanitaire ('menslievendheid') en patriottische ('vaderland'), gingen pas na 1795 tijdens de Bataafse Republiek de boventoon voeren.⁶⁷ In Amsterdam zouden de doelen van bijzondere collectes in de tweede helft van de achttiende eeuw minder internationaal en minder religieus worden en er zou sprake zijn van nationalisering en secularisering van de liefdadige gift.⁶⁸ Het is echter de vraag of deze verandering niet een gevolg was van de afname van religieuze vervolgingen in die periode. Of dezelfde verandering zich ook in de geefargumenten voordeed, kunnen we aan de hand van de collectiedoelen niet vaststellen. Immers, donaties aan een op het oog seculier collectiedoel kunnen wel degelijk religieus gemotiveerd zijn, zoals enkele studies naar rampen suggereren.⁶⁹ We moeten dus voorzichtig zijn met conclusies over geefmotieven op basis van collectiedoelen. Het grootste bezwaar tegen de stedelijke invalshoek is dat daarin alleen

⁶⁶ Voor deze literatuur: zie bij de individuele hoofdstukken van dit proefschrift.

⁶⁷ Teeuwen, *Financing poor relief*, 104–106, 120.

⁶⁸ Marco H.D. van Leeuwen, 'Liefdadige giften in Amsterdam tijdens de achttiende eeuw', *Tijdschrift voor Sociale Geschiedenis* 22 (1996) 417–442, aldaar 434–439. In dit kader is het verrassend dat 'kerk en levensbeschouwing' nog altijd (1995-2013) het meestbegunstigde doel is (met 22% in 2013 beduidend hoger dan 'internationale hulp' die met circa 13% op de tweede plaats komt) en het meeste geld ontvangt, R.H.F.P. Bekkers, Th.N.M. Schuyt en B.M. Gouwenberg eds., *Giving in the Netherlands 2015. Donations, bequests, sponsoring and volunteering. Summary of principle findings* (Amsterdam 2015) <<https://renebekkers.wordpress.com/2015/04/24/giving-in-the-netherlands-2015-summary-of-principle-findings/>> [geraadpleegd 22 februari 2017].

⁶⁹ Over de rol van religieuze discoursen en rituelen bij het opwekken van solidariteit met rampenslachtoffers: Marijke Meijer Drees, "'Providential discourse' reconsidered. The case of the Delft Thunderclap (1654)", *Dutch Crossing* 40 (2016) 108–121; Adriaan Duiveman, 'Praying for (the) community: disasters, ritual and solidarity in the eighteenth-century Dutch Republic', *Cultural and Social History* 16 (2019) 1–18. Over religieuze motivering van gevers in negentiende-eeuwse watersnoodverzen: Boomsma en Van Dam, 'Voor de ongelukkigen', 79.

stadsuitschrijvingen aan de orde komen. Een eventuele betrokkenheid van hogere autoriteiten blijft grotendeels onzichtbaar en hun redenen daarvoor eveneens, terwijl, zeker bij collectes voor buitenlandse geloofsgenoten, ook hogere overheden als de Gewestelijke Staten of de Staten-Generaal betrokken konden zijn, al was het maar omdat hulpverzoeken als eerste bij deze instanties terechtkwamen.⁷⁰ Of hogere autoriteiten intern dezelfde argumenten hanteerden als stadsbesturen gebruikten richting hun inwoners is dus nog onduidelijk.

Ook naar geefgedrag en geefmotieven bij internationale hulpacties is weinig specifiek onderzoek gedaan. Hoewel Grell een afname van calvinistische steun zag, weten we dat de Republiek in de jaren 1680 grote aantallen hugenoten opnam en Noord-Italiaanse waldenzen steunde.⁷¹ Hoewel doorgaans wordt verondersteld dat het vooral om religieus gemotiveerde hulp ging, is nooit diepgaand geanalyseerd welke motieven na 1648 een rol speelden bij de steun aan geloofsgenoten. Hulp aan slachtoffers komt alleen van de grond als gevers zich bewust zijn van de noodsituatie en bereid zijn om te helpen. Publieke media spelen daarbij een belangrijke rol, niet alleen in het bekendmaken van de gebeurtenis maar ook door de manier waarop het nieuws wordt vormgegeven en ingekaderd.⁷² Het is immers de toon die de muziek maakt. Communicatiespecialisten noemen dit het ‘framen’ van het nieuws, oftewel het geven van betekenis aan het nieuws.⁷³ Deze term geeft aan dat nieuws niet neutraal of waardevrij is maar wordt gekleurd door de argumenten die de auteur belangrijk vindt, met weglating van andere argumenten.⁷⁴ Vroegmoderne religieusvervolgingen konden, onder de

⁷⁰ H.C. Rogge, ‘De vervolging der Waldensen in 1655 en 1656’, *Nederlands Archief voor Kerkgeschiedenis* 2 (1903) 134–189; Erica Boersma, ‘“Yrelandtsche traenen gedroogd.” Transnationale solidariteit en lokale politiek in Zeeland, 1641-1644’, *Tijdschrift voor Geschiedenis* 128 (2015) 201–222 <doi:10.5117/TVGESCH2015.2.BOER>.

⁷¹ De literatuur komt in de betreffende hoofdstukken aan de orde.

⁷² Dit proefschrift vat ‘publieke media’ breed op, als alle gedrukte media die het grote publiek konden informeren of beïnvloeden. Daaronder vallen onder andere polemische pamfletten, neutrale nieuwsperiodieken en (vanaf de achttiende eeuw) couranten, maar daarnaast ook gedrukte overheidspublicaties, rekestes, preken en prenten.

⁷³ ‘Frames are organizing principles that are socially shared and persistent over time, and that work symbolically to meaningfully structure the social world’, Michael J. Carter, ‘The hermeneutics of frames and framing: an examination of the media’s construction of reality’, *SAGE Open* 3 (2013) 1–12, aldaar 1 <doi:10.1177/2158244013487915>.

⁷⁴ Lisanne Wigchters, ‘De strijd om het sterkste frame. Of: hoe komen mediaframes tot stand? (22 februari 2019)’, *De Nieuwe Reporter* (2019) <<https://www.denieuwereporter.nl/2019/02/de-strijd-om-het-sterkste-frame-of-hoe-komen-mediaframes-tot-stand/>> [geraadpleegd 23 augustus 2019]. Een thematische analyse van de verschillende aspecten van framing bij Carter, ‘Hermeneutics of frames and framing’.

juiste condities, leiden tot een mediahype waarbij zich in de publieke media een strijd afspeelde tussen conflicterende frames. Aan de ene kant van het spectrum probeerden de slachtoffers of hun vertegenwoordigers internationale diplomatieke en financiële steun te verwerven en aan de andere kant stonden de vervolgende autoriteiten die hun beleid rechtvaardigden en hulp wilden voorkomen. Daartussen stonden nog partijen die de gebeurtenis gebruikten om eigen, vaak binnenlandse, politieke belangen op de kaart te zetten. David de Boer liet onlangs overtuigend zien dat alle partijen hun zaak rechtvaardigden met argumenten die zijn terug te voeren op vijf normatieve (morele) principes: religie (confessionele waarheid en confessionele solidariteit), soevereiniteit, de wet, redelijkheid en medemenselijkheid. Welk principe de overhand had, was afhankelijk van het discursieve veld en van wie een auteur wilde overtuigen.⁷⁵ Zo bewees de intrekking van het Edict van Nantes (1685) voor de een de superioriteit van het gereformeerde geloof en voor de ander de onrechtvaardige en onmenselijke politiek van Lodewijk XIV.⁷⁶ Belangrijk is om op te merken dat vervolging van religieuze minderheden dus niet alleen op religieuze gronden veroordeeld of verdedigd kon worden maar ook op seculiere. Omgekeerd mogen we veronderstellen dat hulp aan vervolgd geloofsgenoten eveneens op basis van religieuze en seculiere argumenten kon worden gegeven of juist onthouden.

Bovenregionale solidariteit met landgenoten komt vooral aan de orde in rampenonderzoek. Hoewel deze discipline na de Tweede Wereldoorlog een hoge vlucht nam,⁷⁷ werd de interesse van Europese historici pas rond het millennium gewekt nadat een aantal natuurrampen Europa had getroffen.⁷⁸ In Nederland gebeurde dat nog wat later.⁷⁹ De aandacht verschoof daarmee van rampenmanagement en risicobeheersing naar de sociale

⁷⁵ De Boer, *Religious persecution*.

⁷⁶ *Ibid.*, 202–204.

⁷⁷ Historiografische overzichten: Geneviève Massard-Guilbaud, 'Introduction: the urban catastrophe - challenge to the social, economic and cultural order of the city', in: Idem, Harold L. Platt en Dieter Schott eds., *Cities and catastrophes. Coping with emergency in European history* (Frankfurt/M 2002) 9–42; Gerrit Jasper Schenk, 'Historical disaster research. State of research, concepts, methods and case studies', *Historical Social Research* 32 (2007) 9–31.

⁷⁸ John C. Burnham, 'A neglected field: the history of natural disasters', *Newsletter of the American Historical Association* 26 (1988) 22–24. Monica Juneja en Franz Mauelshagen, 'Disasters and pre-industrial societies: historiographic trends and comparative perspectives', *The Medieval History Journal* 10 (2007) 1–31, aldaar 6–8.

⁷⁹ Raingard Esser en Marijke Meijer Drees, 'Coping with crisis: an introduction', *Dutch Crossing* 40 (2016) 93–96.

impact van rampen.⁸⁰ De kwesties van *social vulnerability* (de vraag welke sociale groepen binnen de samenleving door rampen worden getroffen en waarom) en *resilience* (de weerbaarheid en veerkracht van lokale samenlevingen) kwamen volop in de belangstelling en men kreeg oog voor rampen als katalysator voor verandering. ‘Copingstrategieën’, zoals risicovermijding, de interpretatie van rampen en herinneringsculturen, staan nu in het centrum van de historische aandacht.⁸¹ In Nederland hebben natuurrampen, vooral overstromingen en in mindere mate ziekten (veepest), plagen (paalwormen) en hongersnoden, tot nu toe de meeste historische aandacht gekregen.⁸² Hoewel branden de grootste bedreiging voor vroegmoderne steden vormden, zijn ze voor de Republiek nog weinig onderzocht.⁸³ Voor zover er onderzoek is gedaan naar de organisatie van noodhulp bij vroegmoderne rampen heeft dat doorgaans betrekking op individuele collectes aan het einde van de achttiende eeuw.⁸⁴

Methodologische verantwoording

Voor de analyse van de ‘geefargumenten’ maak ik gebruik van het onderzoek naar geefgedrag en geefmotieven bij vroegmoderne armencollectes en moderne goededoelencampagnes, een

⁸⁰ Petra J.E.M. van Dam, *De amfibische cultuur. Een visie op watersnoodrampen* (Amsterdam 2010); Lotte Jensen, *Wij tegen het water. Een eeuwenoude strijd* (Nijmegen 2018).

⁸¹ Bijv. Lotte Jensen, ‘Disaster upon disaster Inflicted on the Dutch’. Singing about disasters in the Netherlands, 1600-1900’, *BMGN* 134 (2019) 45–70; Monica Juneja en Gerrit Jasper Schenk, ‘Viewing disasters. Myth, history, iconography and media across Europe and Asia’, in: Idem ed., *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia* (Regensburg 2014) 7–40; Rosmarie Zeller, ‘Reading images of natural disasters in printed media of early modern Europe’, in: Monica Juneja en Gerrit Jasper Schenk eds., *Disaster as image. Iconographies and media strategies across Europe and Asia* (Regensburg 2014) 55–70. Zie ook Harm Pieters, ‘Herinneringscultuur van overstromingsrampen. Gedenkboeken van overstromingen van 1775, 1776 en 1825 in het Zuiderzeegebied’, *TvW* 21 (2012) 48–57.

⁸² Adam Sundberg, *Floods, worms, and cattle plague: nature-induced disaster at the closing of the Dutch Golden Age, 1672-1764* (Diss. University of Kansas 2015); Adam Sundberg, ‘An Uncommon Threat: Shipworms as a Novel Disaster’, *Dutch Crossing* 40 (2016) 122–138; Joop W. Koopmans, ‘The early 1730s shipworm disaster in Dutch news media’, *Dutch Crossing* 40 (2016) 139–150; Jessica Dijkman, ‘Bread for the poor. Poor relief and the mitigation of the food crises of the 1590s and the 1690s in Berkel, Holland’, in: Dominik Collet en Maximilian Schuh eds., *Famines during the ‘Little Ice Age’ (1300-1800). Socialnatural entanglements in premodern societies* (Cham CH 2017) 171–193. Zie ook het recent gehonoreerde NIOD-project ‘Heritages of Hunger’ van Marguérite Corporaal (Radboud Universiteit).

⁸³ Voor Duitsland en Engeland bijv.: Marie Luisa Allemeyer, ‘Profane hazard or divine judgement? Coping with urban fire in the 17th century’, *Historical Social Research* 32 (2007) 145–168; John E. Morgan, ‘The representation and experience of English urban fire disasters, c.1580–1640’, *Historical Research* 89 (2016) 268–293.

⁸⁴ Uitgezonderd Driessen, *Watersnood*. Zij onderzocht een vijftal overstromingsrampen over een langere termijn en onder verschillende landsbesturen tussen 1780 en 1810.

recente ontwikkeling die mede geïnspireerd is door het onverminderde belang van filantropie in de huidige tijd.⁸⁵ Voor elke succesvolle publiekscampagne, vroegmodern en hedendaags, moet solidariteit met de doelgroep gecreëerd worden. Daarbij is het essentieel dat potentiële gevers zich bewust zijn van de noodsituatie, overtuigd raken van de noodzakelijkheid van hun gift en het idee hebben dat hun geld goed besteed zal worden.

Ik baseer me op het, enigszins aangepaste, conceptuele model dat in 2012 werd ontwikkeld voor de stedelijke armenzorg in de Republiek en dat in enigszins aangepaste vorm ook is toegepast op moderne goededoelencampagnes.⁸⁶ Andere onderzoekers hanteren varianten op deze modellen en gebruiken andere termen en een andere rubricering.⁸⁷ Wat ze gemeen hebben is dat geefgedrag bepaald wordt door argumenten die uiteenvallen in drie categorieën, die ook mijn onderzoek zullen structuren: 1) de beeldvorming over het doel en de doelgroep, 2) de morele dimensies van het geven en 3) de geefstructuur, die ik tezamen de *geefcultuur* noem. Elk van deze drie categorieën bestaat uit een aantal subcategorieën die ik heb toegesneden op dit onderzoek, bijvoorbeeld door toevoeging bestuurlijke structuur van de Republiek (Tabel 1).

⁸⁵ René Bekkers en Pamala Wiepking, 'Waarom geven mensen aan goede doelen?', *NEMOKennislink* (2006) <<https://www.nemokennislink.nl/publicaties/waarom-geven-mensen-aan-goede-doelen/>> [geraadpleegd 2 oktober 2018]. Rond de eeuwwisseling werd een studiecentrum voor filantropie opgericht en in 2018 een bijbehorende leerstoel aan de Vrije Universiteit, 'Center for Philanthropic Studies' <<http://www.giving.nl/>> [geraadpleegd 29 maart 2019].

⁸⁶ Lex Heerma van Voss en Marco van Leeuwen, 'Charity in the Dutch Republic: an introduction', *Continuity and Change* 27 (2012) 175–197, aldaar 185–192; Marco H.D. van Leeuwen en Pamela Wiepking, 'National campaigns for charitable causes: A literature review', *Nonprofit and Voluntary Sector Quarterly* 42 (2013) 219–240.

⁸⁷ Zo heten mijn 'categorieën' bij Heerma van Voss en Van Leeuwen 'determinants of giving behaviour', bij Van Leeuwen en Wiepking 'determinants of success and failure'. 'Proximity' geldt bij de eerste studie als eigenschap van het goede doel, bij de tweede als eigenschap van de gever. Een eerder model gebruikt weer andere termen, Bekkers en Wiepking, 'Waarom geven?'. 'Morele dimensie' heb ik via Van Leeuwen en Wiepking ontleend aan A. Etzioni, *The moral dimension. Toward a new economics* (New York, 1990). Nog een andere variant bij Boomstra en Van Dam waar de geefcultuur bestaat uit de 'geefmotieven' van de individuele gevers en de geefstructuur (de 'organisatie die het geven van geld mogelijk maakt'), Boomsma en Van Dam, 'Voor de ongelukkigen', 68.

Tabel 1. Geefcultuur

Categorie	Subcategorie
Beeldvorming over het doel en de doelgroep	<ul style="list-style-type: none"> • Grote nood • Hulpwaardigheid van de doelgroep • Fysieke, culturele, sociale of religieuze nabijheid
Morele dimensies van het geven	<ul style="list-style-type: none"> • Eigenbelang: reputatie, status, materiële, sociale of religieuze beloningen • Religieuze, burgerlijke, menselijke plicht
Geefstructuur (context)	<ul style="list-style-type: none"> • Publiciteit: creëren van bewustwording van de noodsituatie, creëren beeldvorming over de slachtoffers • Organisatie van de hulpcampagne • Vertrouwen in de hulporganisatie en de juiste besteding van de donaties • Politieke en economische omstandigheden • Bestuurlijke structuur van de Republiek

De belangrijkste categorie is wellicht de beeldvorming over de beoogde ontvangers van de hulp: zijn ze onschuldig aan hun lot, doen zij zelf wel genoeg om hun situatie te verbeteren, zijn ze de gift wel waard? Nabijheid is daarin een belangrijk begrip omdat historisch en psychologisch onderzoek laat zien dat men sneller en guller geeft aan mensen uit de directe fysieke, culturele of maatschappelijke omgeving en voor recente gebeurtenissen.⁸⁸ De reden is volgens psychologische wetenschappers dat hulpverleners (en donateurs) zich bij een grotere ‘psychologische afstand’ minder verantwoordelijk te voelen.⁸⁹ Nabijheid van rampen en slachtoffers zorgt bovendien voor een grotere media-aandacht.⁹⁰ De psychologische afstand kan echter overbrugd worden door individualisering van de slachtoffers.⁹¹ Zo veranderde de foto van de verdronken Syrische peuter Aylan Kurdi in 2015 ‘op slag onze kijk

⁸⁸ Een klassieker op dit vlak is Carlo Ginzberg, ‘Killing a Chinese Mandarin. The moral implications of distance’, in: Olwen H. Hufton ed., *Historical change and human rights* (New York 1995). Over het effect van afstand bij de liefdadige gift in de Republiek bijv. Van Leeuwen, ‘Liefdadige giften’, 439; Teeuwen, *Financing poor relief*, 78.

⁸⁹ Dit is vergelijkbaar met het zogenaamde omstandereffect bij ongelukken, Yaacov Trope en Nira Liberman, ‘Construal-level theory of psychological distance’, *Psychological Review* 117 (2010) 440–463.

⁹⁰ Verklaringen voor de onevenwichtige media-aandacht in Nederlandse nieuwsberichten bij Jade van Doornik, ‘Watersnoodrampen: waarom krijgt Houston meer aandacht dan Bangladesh?’, *NOS* (2017) <<https://nos.nl/l/2190575>> [geraadpleegd 30 januari 2019]; ‘Medeleven voor Parijs, stilte over Beiroet’, *Nos* (2015) <<https://nos.nl/l/2069570>> [geraadpleegd 30 januari 2019]; Ariane Kleijwegt, ‘Pakistan niet ‘mediageniek’ genoeg voor massale hulp’, *Trouw* (2005) <<https://www.trouw.nl/gs-b67a2468>> [geraadpleegd 10 oktober 2020]. Idem voor de Verenigde Staten: W.C. Adams, ‘Whose lives count? TV coverage of natural disasters’, *Journal of communication* 36 (1990) 113–122.

⁹¹ Tehila Kogut e.a., ‘How far is the suffering? The role of psychological distance and victims’ identifiability in donation decisions’, *Judgment and Decision Making* 13 (2018) 458–466.

op het vluchtelingendrama op de Middellandse Zee'.⁹² Desalniettemin leiden iconische beelden en media-aandacht niet altijd tot hulp, zoals de huidige vluchtelingen crisis laat zien. Psychologische nabijheid alleen is onvoldoende voorwaarde voor hulp.

In de tweede categorie, *de morele dimensies van het geven*, staan de beweegredenen van de gever centraal. Deze kan doneren uit eigenbelang, zoals het vergroten van reputatie of status, het ontlenen van een goed gevoel aan het geven of materiële beloningen, zoals een prijs in een goeddoelenloterij.⁹³ Daarnaast spelen doorgaans ook minder baatzuchtige motieven, gebaseerd op religieuze, nationale of humanitaire overwegingen. In deze studie beschouw ik – in analogie met Hunt en Trim – argumenten als humanitair als deze een psychologische identificatie met lijdende vreemdelingen opwekken op basis van een gedeelde menselijkheid en bedoeld zijn om een (solidariteits-)reactie te weeg te brengen om wille van dat lijden (en niet vanwege een gedeeld geloof).⁹⁴

Tot slot bepaalt de *geefstructuur*, de maatschappelijke en bestuurlijke context van de hulpactie, in grote mate het succes. Die bepaalt immers de infrastructuur voor de publiciteit, de organisatiemogelijkheden en de controlemechanismen om vertrouwen te wekken bij de gevers. De economische en politieke situatie en de structuur van de staat zijn vanzelfsprekend ook van invloed. De logistieke infrastructuur om geld of hulpgoederen bij de slachtoffers te krijgen, is vanzelfsprekend ook van belang, maar komt in dit onderzoek minder aan de orde.

Noodhulp begon in de vroegmoderne tijd vrijwel altijd met een hulpverzoek van of namens de slachtoffers waarin zij draagvlak voor hun zaak probeerden te creëren. In de bestuurlijke context van de Republiek kon een hulpverzoek op elk bestuurlijk niveau worden ingediend. Een verzoek aan de Staten-Generaal kwam, via de gewesten, uiteindelijk terecht bij de stadsbesturen die de finale toestemming moesten geven. Op elk niveau wogen de bestuurders de belangen af van de slachtoffers, de gevers en van de economische of politieke

⁹² Rolf Bos en Stieven Ramdharie, 'Het beeld dat alles verandert', *de Volkskrant* (3 september 2015) <<https://www.volkskrant.nl/gs-b17600d9>> [geraadpleegd 5 augustus 2019].

⁹³ Over de belang van status en reputatie in hedendaagse filantropie: Hans Nauta, 'Geven is goed, maar met filantropie loop je niet te koop', *Trouw* (25 januari 2019) <<https://www.trouw.nl/gs-b573300a>> [geraadpleegd 5 februari 2020].

⁹⁴ Volgens de huidige, breed geaccepteerde, definitie berust humanitair hulp op vier principes: menselijkheid, onpartijdigheid, onafhankelijkheid en neutraliteit en moet vrij zijn van politieke, economische of militaire doeleinden, Dutch Ministry of Foreign Affairs, *People first. The Netherlands' course towards humanitarian aid and diplomacy* (29 maart 2019) 15 5 <<https://www.government.nl/documents/parliamentary-documents/2019/03/29/letter-on-the-netherlands-course-towards-humanitarian-aid-and-diplomacy>>.

consequenties van inwilliging of afwijzing van het verzoek. Als de bestuurlijke procedure met succes was doorlopen, dan moesten in de laatste, doch cruciale stap de donateurs nog worden overtuigd en de collecte worden gehouden. Van essentieel belang is dat op ieder niveau de juiste 'geefargumenten' ingezet werden. In de historiografie is tot nu toe onderbelicht gebleven of (en zo ja, hoe en waarom) de geefargumenten op deze verschillende niveaus varieerden. Het is immers niet onlogisch dat hogere overheden (ten dele) andere motieven hadden om slachtoffers te helpen dan individuele gevers. Anders dan voorgaande solidariteitsonderzoeken zal ik mij dus niet alleen richten op gevers, maar ook op slachtoffers en besluitvormers.

Deze studie volgt een procesmatige insteek waarbij hulpverzoeken worden gevolgd vanaf de slachtoffers (niveau 1) naar de hogere overheden (niveau 2) en via de toestemming verlenende stadsbesturen, die ik institutionele gevers noem (niveau 3), naar de individuele gevers (niveau 4). Op basis van de zojuist beschreven procedure onderzoek ik welke argumenten van belang geacht werden vanuit het perspectief van de slachtoffers (of hun vertegenwoordigers), de hogere overheden (Unie, gewest), de institutionele gevers (het stadsbestuur) en de individuele gevers.

Voor het eerste perspectief onderzoek ik hulpverzoeken en andere uitingen van de slachtoffers die bedoeld waren om overheden en gevers te overtuigen. Op het niveau van de overheden staat de besluitvorming over het hulpverzoek centraal en gaat het dus over de interne motivering van de uiteindelijke beslissing en dus niet over de externe legitimering van het besluit. Tot slot onderzoek ik wat individuele gevers motiveerde om te geven. Helaas zijn egodocumenten of testamenten waarin vroegmoderne donateurs zelf hun gedachten over goede doelen of hun geefmotieven beschrijven dan wel hun mening geven over bijzondere collectes uiterst zeldzaam. Daarom onderzoek ik de argumenten waarmee getracht werd donateurs tot geven over te halen, bijvoorbeeld in formele collecte-uitschrijvingen (waarin overheden de hulpactie legitimeerden), collecteboekjes (waarin veelal de slachtoffers hun zaak beargumenteerden), preken (waarin de visie van de overheid en de predikant) en de publieke media. We mogen immers veronderstellen dat daarbij juist die argumenten gebruikt werden waarvan men wist, of veronderstelde, dat die de potentiële gevers zouden

aanspreken.⁹⁵ Methodologisch sluit ik op dit punt aan bij het armenonderzoek.⁹⁶ Waar mogelijk zal ik de opbrengst van de collectes in kaart brengen als maatstaf voor het succes van de campagne.⁹⁷

Omdat dit proefschrift gaat over bovenregionale solidariteit, bestudeert het alleen gewestelijke en landelijke solidariteitsacties. Om veranderingen in het geefgedrag te onderzoeken heb ik gekozen voor de lange onderzoeksperiode van de jaren 1620 tot het einde van de achttiende eeuw. Om het verschil in solidariteit met buitenlandse geloofsgenoten en binnenlandse rampenslachtoffers te onderzoeken en te verklaren, worden voor het eerst beide soorten bovenregionale solidariteit in een studie bijeengebracht vanuit de hypothese dat solidariteitsvorming en geefgedrag niet zo wezenlijk verschillen als tot nu toe wordt verondersteld. Immers, solidariteitsacties voor geloofsgenoten hoeven niet altijd alleen maar religieus gemotiveerd te zijn en rampenhulp niet alleen seculier.

De brede opzet en de lange onderzoekstermijn dwingen mij tot het maken van keuzes. De belangrijkste is die van de te onderzoeken casussen. Wat betreft de hulp aan buitenlandse protestanten zal ik de meeste ‘grote’ hulpacties onderzoeken, maar noodhulp binnen de Republiek kan, door de veelheid van rampen in de vroegmoderne tijd, alleen op basis van een beperkt aantal casussen plaatsvinden. Onder rampen versta ik ernstige en *onverwachte* destructieve gebeurtenissen waarbij (vrijwel) *iedereen* in een bepaald gebied plotseling door een *grote* schade wordt getroffen en die ongebruikelijke (re)acties vergen.⁹⁸ Individuele rampspoed, zoals het afbranden van een enkel huis of de lossing van een individuele

⁹⁵ Andrew, ‘On reading charity sermons’.

⁹⁶ Marco H.D. van Leeuwen, ‘Giving in early modern history: philanthropy in Amsterdam in the Golden Age’, *Continuity and Change* 27 (2012) 301–343, aldaar 323; Teeuwen, *Financing poor relief*, 117. Nb. Ook Hunt c.s. onderzochten alleen het vertoog over inleven in vreemden en geen daadwerkelijke solidariteitsacties.

⁹⁷ Ik ben me ervan bewust dat deze maatstaf niet honderd procent betrouwbaar is vanwege variërende economische omstandigheden. Om dit te compenseren worden de opbrengsten vergeleken met de opbrengsten van de reguliere armenzorg. Voor details: Bijlage I.

⁹⁸ Mijn definitie leunt op die van E.L. Quarentelli uit 2000, geciteerd bij Ronald Perry: “‘relatively sudden occasions when [...] the routines of collective social units are seriously disrupted and when unplanned courses of action’ must be undertaken to cope’”. Voor de meeste onderzoekers is deze definitie acceptabel. Hoewel de opname van schade in de definitie ter discussie staat, is die voor mijn onderzoek relevant omdat het daarin gaat over hulp aan slachtoffers, doorgaans ten behoeve van schadeherstel. Ronald W. Perry, ‘Defining diasaster: an evolving concept’, in: Havidán Rodríguez, William Donner en Joseph E. Trainor eds., *Handbook of disaster research* (2e herziene druk; Cham CH 2018) 3–22, aldaar 14–15. Over de concepten ‘ramp’ en ‘catastrophe’: Schenk, ‘Historical disaster research’, 11–14.

gevangene, valt dus buiten de context van mijn onderzoek. Verreweg het meeste rampenonderzoek betrof tot nu toe watersnood, vooral in rurale gebieden. De extra bestuurlijke laag van hoogheemraden en waterschappen tussen de slachtoffers en de gewestelijke overheden betekende dat de hulp bij watersnoodrampen langs een andere institutionele weg verliep dan bij andersoortige rampen. Daarom zal ik mij beperken tot grote stads- en dorpsrampen. Het gevolg van deze keuzes is dat stadbranden domineren. Belangrijker is dat door de keuze voor grote stads- en dorpsrampen kerkelijke hulpinitiatieven onderbelicht blijven omdat daarbij, zoals zal blijken, doorgaans de seculiere autoriteiten het voortouw namen. Desalniettemin waren kerkelijke inzamelacties ook bij rampen een bekend fenomeen. Deze collectes liepen doorgaans niet via een toestemmingscircuit bij de hogere overheden, maar via kerkelijke organisaties en/of de magistratuur in andere plaatsen.⁹⁹ Een verdere beperking is dat van de besteding van collectegelden alleen onderzocht wordt of het geld besteed werd conform het (formele) collectedoel. Hoe precies de individuele verdeling onder de slachtoffers plaatsvond, en door wie, blijft grotendeels buiten beschouwing.¹⁰⁰

Deze studie kan deels voortbouwen op eerder onderzoek, maar de nieuwe vragen maken het nodig terug te gaan naar de (oude en nieuwe) bronnen. Ik zal daarbij niet alleen van institutionele bronnen gebruik maken, zoals kerkelijke en overheidsarchieven, maar ook van pamfletten, afbeeldingen, collecte-uitschrijvingen, preken en waar mogelijk van dagboeken en kronieken. Deel I richt zich op de solidariteit met buitenlandse geloofsgenoten, zowel voor als na 1648. Deel II richt zich op de hulp aan binnenlandse slachtoffers van rampen, en dan vooral op de hulp bij de wederopbouw van de getroffen gemeenschappen. De conclusie van dit proefschrift brengt solidariteit bij rampen, geloofsvervolging en armenzorg weer bijeen en geeft een analyse van de veranderingen die optraden in de motivering en de organisatie van bovenregionale hulp tussen 1620 en 1800.

⁹⁹ Enkele voorbeelden van kerkelijke hulpinitiatieven komen in dit proefschrift wel voor, zoals voor De Rijp (1654), West-Terschelling (1667) en Varsseveld (1723).

¹⁰⁰ Uitgezonderd de verdeling na de brand in Strijen in Bijlage III.

